

**กรม@ กระทรวงชาติ
ประธานสภา@รัฐมนตรี**

“แนวคิดในการจัดการศึกษานิตศัตรไทยในปัจจุบัน นอกจากกฎหมายหลัก
๔ ฉบับแล้ว ในส่วนของกฎหมายมหาชน สันคอรเน้นให้มีการศึกษาอย่างจริงจัง
และดีกซังยั้งนั้น...”

เรื่อง “แนวคิดในการจัดการศึกษานิติศาสตร์ไทย” *

โดย ศาสตราจารย์ ดร. กระทบ ทงธรรมชาติ ประธานศาลรัฐธรรมนูญ

ณ มหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง

วันศุกร์ที่ ๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๖

ในวงการนิติศาสตร์ ต่างทราบดีว่า รัฐธรรมนูญถือเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ ดังจะเห็นได้จากที่มาของรัฐธรรมนูญแตกต่างจากบทบัญญัติแห่งกฎหมายทั่วไป กล่าวคือบทบัญญัติแห่งกฎหมายโดยทั่วไปแล้วเกิดขึ้นจากการตราขึ้นโดยอำนาจนิติบัญญัติของรัฐสภา ในขณะที่รัฐธรรมนูญเกิดจากเจตนารมณ์ร่วมกันของปวงชนชาวไทย ที่คาดหวังต่อการปฏิรูปการเมืองที่แสดงออกผ่านทางรัฐสภา หรือสภาร่างรัฐธรรมนูญแล้วแต่กรณี นอกจากนี้ความเป็นกฎหมายสูงสุดของรัฐธรรมนูญยังแสดงออกมาโดยการบัญญัติจัดรูปแบบของรัฐและวิธีการใช้อำนาจรัฐ จัดตั้งองค์กรที่ใช้อำนาจรัฐ ตลอดจนการรับรองคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน ดังปรากฏในคำปรารภของรัฐธรรมนูญฉบับนี้ว่า

“สภาร่างรัฐธรรมนูญได้จัดทำร่างรัฐธรรมนูญโดยมีสาระสำคัญเป็นการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชน ให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองและตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐเพิ่มขึ้น ตลอดจนปรับปรุงโครงสร้างทางการเมืองให้มีเสถียรภาพและประสิทธิภาพยิ่งขึ้น”

เพื่อแก้ไขปัญหาทางการเมืองที่มีขึ้น รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันจึงสร้าง “กลไก” ที่เป็นเสมือนเครื่องมือที่จะผลักดันขับเคลื่อนให้เจตนารมณ์แห่งการปฏิรูปการเมืองนั้นประสบผล ได้แก่ การสร้างองค์กรตามรัฐธรรมนูญขึ้นใหม่หลายองค์กร ซึ่งได้แก่องค์กรที่จัดตั้งขึ้นโดยรัฐธรรมนูญและกำหนดอำนาจหน้าที่ไว้ในรัฐธรรมนูญ เช่น กกต. และ ป.ป.ช. เป็นต้น ทั้งนี้องค์กรตามรัฐธรรมนูญมีทั้งส่วนที่เป็นองค์กรใช้อำนาจ และองค์กรในการตรวจสอบอำนาจ องค์กรที่ใช้อำนาจนั้นก็ยังแบ่งเป็นสามอำนาจหลักของอำนาจอธิปไตยของรัฐ ได้แก่ อำนาจในการตรากฎหมาย คือการใช้อำนาจนิติบัญญัติโดยรัฐสภา อำนาจในการบังคับทางปกครองและบริหาร คือการใช้อำนาจบริหารโดยคณะรัฐมนตรี และอำนาจในการวินิจฉัยให้เป็นไปตามกฎหมาย คือการใช้อำนาจยุติธรรมโดยศาล ซึ่งตามรัฐธรรมนูญปัจจุบันประกอบด้วย ศาลรัฐธรรมนูญ ศาลยุติธรรม ศาลปกครอง และศาลทหาร โดยศาลรัฐธรรมนูญเป็นศาลที่มีอำนาจหน้าที่ในการพิจารณาวินิจฉัยให้การต่าง ๆ เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ ได้แก่ การควบคุมกฎหมายมิให้ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ การพิจารณาวินิจฉัยสมาชิกภาพหรือคุณสมบัติของสมาชิกรัฐสภา คณะรัฐมนตรี และคณะกรรมการการเลือกตั้งให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ พิจารณาวินิจฉัยกรณีที่มีปัญหาเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ขององค์กรตามรัฐธรรมนูญ และอำนาจหน้าที่อื่น ๆ ตามที่รัฐธรรมนูญและกฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญกำหนด

* คำโครงการบรรยายนี้ ผู้เขียนได้รับการช่วยเหลือในการจัดเตรียมข้อมูลและข่าวก่อร่างจากกลุ่มงานคดี ๘ สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ

๑. วัตถุประสงค์ของการศึกษานิติศาสตร์

“กฎหมาย” มีความสำคัญต่อการปกครองของทุกประเทศ สังคมมนุษย์มีบุคคลหลาย ๆ คนร่วมกันเข้าเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน สังคมจะอยู่เป็นปกติสุข เป็นระเบียบเรียบร้อยได้ต้องอาศัยกฎหมายทั้งสิ้น กฎหมายเป็นหลักในการปกครองบ้านเมือง รัฐบาลทุกสมัยต้องเป็นรัฐบาลโดยกฎหมาย ต้องอาศัยกฎหมายในการปกครอง มิใช่ปกครองตามอำเภอใจ ในโลกปัจจุบันนี้ การปกครองพัฒนาเข้าสู่ระบอบประชาธิปไตยต้องอาศัยกฎหมายในการปกครอง มิใช่ระบอบเผด็จการอย่างในสมัยก่อน ซึ่งปกครองกันได้ตามอำเภอใจของผู้ปกครอง

“นักกฎหมาย” คือผู้ที่ผ่านการศึกษานิติศาสตร์ เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในการใช้กฎหมาย นักกฎหมายมีบทบาทสำคัญในการปกครองบ้านเมือง เนื่องจากการปกครองบ้านเมืองต้องใช้กฎหมาย จึงเป็นหลักธรรมดาว่า ผู้รู้กฎหมายต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการปกครอง จะสังเกตเห็นว่าผู้ปกครองบ้านเมืองส่วนใหญ่เป็นนักกฎหมาย นักการเมืองในสหรัฐอเมริกาส่วนใหญ่ก็เป็นนักกฎหมายทั้งสิ้น ดังนั้น การศึกษานิติศาสตร์จึงเป็นการกระทำที่สำคัญยิ่งต่อประเทศชาติ

- แนวทางการศึกษาอบรมกฎหมายของประเทศต่างๆ -

ประเทศอังกฤษ

แต่เดิมผู้จะเรียนกฎหมายต้องเข้ามา Inns of Court ซึ่งเป็นสถานที่ฝึกอบรมกฎหมายมีอยู่ ๔ แห่ง ได้แก่ Grey's Inn, Lincoln's Inn, the Inner Temple และ the Middle Temple หลังจากจบการศึกษาแล้วนักเรียนต้องสอบเนติบัณฑิตให้ได้ ในสถานฝึกอบรมต่างๆ ทำการอบรมผู้เรียนกฎหมายเพื่อไปปฏิบัติหน้าที่ และปลูกฝังค่านิยมในการประกอบวิชาชีพนักกฎหมายซึ่งใช้วิธีการบรรยายในห้องอาหาร วิธีการนี้เรียกว่า Keep Term คือนักเรียนจำนวนมากจะผลัดเปลี่ยนเข้ามาร่วมรับประทานอาหารเย็นที่ Inn ต้นสังกัด มีนักศึกษากฎหมายอาวุโสคนหนึ่งที่มีเกียรติยศสูงขึ้นมาบรรยาย อบรมปลูกฝังคุณธรรมและประสบการณ์วิชาชีพให้นักเรียน จบคำบรรยายจึงจะร่วมรับประทานอาหารกัน โต๊ะหนึ่งมีนักเรียนจำนวน ๓ คน นักศึกษาผู้ใหญ่จำนวน ๑ คนนั่งร่วมกันสนทนาเกี่ยวกับวิชาชีพเป็นการปลูกฝังอีกวิธีการหนึ่ง นอกจากการปลูกฝังคุณธรรมและประสบการณ์แล้วยังช่วยปลูกฝังมารยาทในการเข้าสังคมแก่นักเรียนด้วย เมื่อก่อนนักเรียนต้อง Keep Terms ๓๖ ครั้ง ต่อมาลดเหลือ ๒๔ ครั้ง ครั้นอังกฤษเปลี่ยนระบบการศึกษากฎหมายให้ศึกษาวิชากฎหมายในมหาวิทยาลัยก่อนเป็นเวลา ๓ ปี แล้วจึงมาศึกษากฎหมายในสถานฝึกอบรมนี้อีกเป็นเวลา ๑ ปี รวมเป็นเวลา ๔ ปี Keep Terms จึงลดลงเหลือ ๘ ครั้ง

ปัจจุบันการศึกษากฎหมายในประเทศอังกฤษต้องศึกษาหลังจากชั้นมัธยมแล้ว โดยเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยกฎหมายเป็นเวลา ๓ ปี สำเร็จแล้วในบางมหาวิทยาลัยมอบปริญญา LL.B บางมหาวิทยาลัยมอบปริญญา B.A. จากนั้นจึงมาเรียนใน Inns of Court อบรมกฎหมายอีกเป็นเวลา ๑ ปี จึงจะสอบเนติบัณฑิตได้

ประเทศสหรัฐอเมริกา

หลังจากนักศึกษาสำเร็จชั้นมัธยมแล้ว นักศึกษาจะต้องศึกษาปริญญาตรีด้านสังคมศาสตร์ในสาขาใดสาขาหนึ่งก่อน ซึ่งใช้เวลา ๔ ปี เมื่อสำเร็จปริญญาตรีแล้วจึงสมัครเข้าเรียนในโรงเรียนกฎหมาย

ได้ ซึ่งมีอยู่หลายแห่งเฉพาะที่เนติบัณฑิตสภาของสหรัฐอเมริการับรองมาตรฐานการศึกษามีประมาณ ๑๖๐ แห่ง ผู้สมัครต้องทดสอบความรู้เรียกว่า Law School Admission Test จัดสอบโดยมหาวิทยาลัย Princeton โรงเรียนกฎหมายแต่ละแห่งจะพิจารณาคะแนนในชั้นปริญญาตรีและคะแนนทดสอบด้วยการศึกษากฎหมายใช้เวลา ๓ ปี โดยเรียนกฎหมายอย่างเดียวไม่เรียนวิชาอื่นเลย รวมเวลาการศึกษานับจากสำเร็จมัธยมเป็น ๗ ปี เมื่อสำเร็จกฎหมายแต่เดิมจะได้รับปริญญา LL.B. แต่ต่อมาได้มีการพิจารณาว่าการศึกษากฎหมายเป็นการศึกษาหลังจากชั้นปริญญาตรีแล้ว เปรียบเทียบได้กับแพทย์ศึกษาปริญญาตรีทางสาขาวิทยาศาสตร์ใช้เวลา ๔ ปี แล้วมาศึกษาแพทย์อีก ๔ ปี รวมเป็น ๘ ปี ได้รับปริญญา Doctor of Medicine (M.D.) สำหรับการศึกษากฎหมายต้องศึกษาปริญญาตรีทางสังคมศาสตร์ ๔ ปี การศึกษากฎหมายอีก ๓ ปี รวมเป็น ๗ ปี จึงเปลี่ยนชื่อปริญญาเป็น Juris Doctor (J.D.) หลังจากได้ปริญญา J.D. ถ้าจะประกอบวิชาชีพกฎหมายต้องไปสอบเนติบัณฑิต แต่ละมลรัฐจะจัดสอบเอง นักศึกษาสามารถเลือกสอบเนติบัณฑิตของมลรัฐหนึ่งมลรัฐใดก็ได้ แต่หลัก ๆ แล้วจะสอบเนติบัณฑิตของ Washington D.C. ซึ่งจะว่าความในศาลสหรัฐได้ทุกแห่ง และสอบเนติบัณฑิตของมลรัฐ ๑ แห่ง แต่ถ้าสอบได้ที่มลรัฐใดมลรัฐหนึ่งต้องประกอบวิชาชีพในมลรัฐแห่งนั้นเป็นเวลา ๕ ปี หลังจากครบ ๕ ปี สามารถไปประกอบวิชาชีพในมลรัฐอื่นได้ทั่วประเทศ

ส่วนผู้ที่ต้องการศึกษาต่อต้องไปศึกษาในชั้นปริญญาโทสำเร็จแล้วจะได้รับปริญญา Master of Law (LL.M.) หากต้องการศึกษาต่ออีกสามารถศึกษาในชั้นปริญญาเอก ผู้ที่สำเร็จชั้นปริญญาเอกมักจะไปสอนกฎหมายเท่านั้น ระยะเวลาศึกษาปริญญาเอกที่เร็วที่สุด ๓ ปี ได้รับปริญญา Doctor of Juridical Science (S.J.D. หรือ J.S.D.)

การปลูกฝังคุณธรรมในวิชาชีพนักกฎหมายให้แก่นักศึกษาในสหรัฐอเมริกา มีการบรรยายวิชาหลักวิชาชีพนักกฎหมาย (Legal Profession) ในชั้น J.D. โดยเป็นวิชาบังคับในหลักสูตร

ประเทศฝรั่งเศส

มหาวิทยาลัยในฝรั่งเศสเป็นของรัฐ ผู้สมัครเข้ามหาวิทยาลัยมีอายุเฉลี่ยประมาณ ๑๘ ปี และสำเร็จชั้นมัธยมได้รับประกาศนียบัตร เรียกว่า Baccalaureate Diploma ปรัชญาการศึกษาในมหาวิทยาลัยของฝรั่งเศสเน้น มีวิชากฎหมายเป็นหลัก คือสองปีแรกศึกษาวิชาทั่วไป เช่น อักษรศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา เป็นต้น เพื่อให้ให้นักศึกษามีความรู้กว้างขวาง ต่อมาสองปีหลังจึงจะศึกษากฎหมาย เมื่อผ่านชั้นปีที่สาม ได้รับปริญญาตรีทางกฎหมาย เมื่อสำเร็จชั้นปีที่ ๔ ได้รับปริญญาเรียกว่า “Master of Law” หลักสูตรพื้นฐานของมหาวิทยาลัยในประเทศฝรั่งเศส มีวิชากฎหมายเป็นหลัก ดังกล่าว หลังจากสำเร็จการศึกษานักศึกษาจึงอาจจะไม่ได้ไปเป็นนักกฎหมายทั้งหมด อาจจะไปเป็นข้าราชการทั่วไป สมัยก่อนการศึกษาปริญญาตรีในประเทศไทยก็ใช้ปรัชญาเดียวกันนี้ ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองนักศึกษาทุกคนเรียนคล้ายๆ กัน และต้องเรียนกฎหมายด้วย ทั้งนี้เพราะผู้ประศาสน์การณมหาวิทยาลัยได้รับประสบการณ์จากการศึกษากฎหมายจากประเทศฝรั่งเศส การศึกษาชั้นมหาวิทยาลัยในประเทศฝรั่งเศสถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่ากว้างขวางมากเกินไปโดยไม่ได้ให้ความรู้เฉพาะทางเพื่อออกมาปฏิบัติหน้าที่ แต่ก็มีข้อถกเถียงกันว่า ความรู้ที่จะนำมาปฏิบัติหน้าที่โดยเฉพาะนั้นสามารถฝึกฝนเอาภายหลังได้

เมื่อสำเร็จการศึกษา ๔ ปีจากมหาวิทยาลัยแล้ว จะไปประกอบวิชาชีพนักกฎหมายเป็นทนายความ จะต้องผ่านการทดสอบความรู้อีกครั้งหนึ่ง ถ้าสอบได้จึงขอจดทะเบียนต่อเนติบัณฑิตยสภาท้องถิ่นแห่งใดแห่งหนึ่งได้ หลังจากจดทะเบียนได้รับใบอนุญาตแล้ว จึงจะเริ่มฝึกงานซึ่งใช้เวลา ๓ ปี ในช่วงเวลา ๓ ปีไม่สามารถว่าความหรือรับคดีเอง ต้องอยู่ในกำกับของทนายความอาวุโส ส่วนผู้ที่ต้องการเป็นผู้พิพากษาหลังจากสำเร็จการศึกษา ๔ ปีจากมหาวิทยาลัยจะต้องสมัครเข้าโรงเรียนตุลาการแห่งชาติ (The National Magistracy School) มีการสอบแข่งขันทั้งข้อเขียนและสัมภาษณ์ การศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้ใช้เวลา ๓ ปี แบ่งออกเป็นส่วนตัวๆ แปรเดือนแรกศึกษาภาคทฤษฎีมีการบรรยายและการสัมมนา แปรเดือนถัดมาต้องไปทำงานอยู่กับศาลอุทธรณ์ซึ่งมีอยู่หลายแห่งในประเทศฝรั่งเศส และแปรเดือนสุดท้ายกลับเข้ามาทำงานในศาลอุทธรณ์กรุงปารีส ระยะเวลาที่เหลือต้องไปฝึกงานตามสถานีตำรวจกับเรือนจำด้วย เมื่อครบ ๓ ปีแล้วมีการสอบอีกครั้งหนึ่ง เป็นการสอบข้อเขียนและสัมภาษณ์โดยคณะกรรมการซึ่งคัดเลือกจากศาลต่างๆ ในกระทรวงยุติธรรมและมหาวิทยาลัย เมื่อสอบผ่านจึงได้รับตำแหน่งเป็นผู้พิพากษาได้

ประเทศญี่ปุ่น

มหาวิทยาลัยของญี่ปุ่นมีจำนวนมากทั้งของรัฐและของเอกชน แต่คนญี่ปุ่นมีค่านิยมว่าบัณฑิตที่สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยโตเกียว มีศักดิ์ศรีดีกว่าบัณฑิตที่สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยอื่น เมื่อนักเรียนสำเร็จชั้นมัธยมจะต้องสอบแข่งขันเข้าศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย การศึกษาในมหาวิทยาลัยมีหลักสูตร ๔ ปี โดยสองปีแรกศึกษาวิชาทั่วไป สองปีหลังศึกษากฎหมาย ซึ่งมีวิชาหลักคือ กฎหมายรัฐธรรมนูญ กฎหมายแพ่ง กฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง กฎหมายพาณิชย์ กฎหมายอาญา และกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา วิธีการสอนเป็นการบรรยายในเชิงทฤษฎีวิชาการ ไม่พยายามบรรยายในแง่การปฏิบัติ เมื่อสำเร็จปริญญากฎหมายจากมหาวิทยาลัยแล้วหากต้องการปฏิบัติวิชาชีพนักกฎหมายไม่ว่าจะเป็นผู้พิพากษา อัยการหรือทนายความ ต้องสอบเนติบัณฑิตซึ่งถือว่ายากมาก การสอบเนติบัณฑิตใช้ระยะเวลาประมาณ ๖ เดือน ข้อสอบแรกเป็นข้อสอบปรนัยเพื่อทดสอบความรู้พื้นฐานทางกฎหมาย ข้อสอบที่สองเป็นข้อสอบอัตนัยใช้เวลา รวม ๑๔ ชั่วโมง วิชาที่สอบคือ กฎหมายรัฐธรรมนูญ กฎหมายอาญา กฎหมายแพ่ง และกฎหมายพาณิชย์ กับกฎหมายอื่นอีกสองลักษณะให้เลือกได้ ข้อสอบที่สามเป็นการสอบสัมภาษณ์ซึ่งจะครอบคลุมเนื้อหากฎหมายทั้งหมด เมื่อสอบได้เป็นเนติบัณฑิตแล้วต้องเข้าสถาบันศึกษากฎหมาย (Legal Training and Research Institute) สถาบันนี้เป็นหน่วยงานของศาลสูงสุด ศาลสูงสุดแต่งตั้งอาจารย์ประจำจากผู้พิพากษา อัยการ และทนายความหมุนเวียนกันเข้ามาสอนในสถาบัน ไม่ใช่เป็นอาจารย์ไปจนเกษียณ การศึกษาสถาบันนี้ใช้เวลา ๒ ปี โดยแปรเดือนแรกเป็นการศึกษาในชั้นเรียน อีกสิบหกเดือนหลังเป็นการศึกษาภาคปฏิบัติ ผู้ใดต้องการเป็นผู้พิพากษาก็ต้องฝึกหัดยกเว้นความเห็น ผู้ใดต้องการเป็นอัยการหรือทนายความก็ต้องฝึกหัดการเขียนคำแถลงและการซักถามพยาน เมื่อผ่านการศึกษาสองปีในสถาบันแห่งนี้จึงจะประกอบวิชาชีพได้ เพราะฉะนั้นสถาบันนี้จึงสอนหนักไปทางปฏิบัติกันจริงๆ ทำให้การศึกษากฎหมายของญี่ปุ่นสมบูรณ์ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ

ประเทศไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะปฏิรูปกฎหมายและระบบการศาลในประเทศไทยจึงทรงรวบรวมศาลตามหน่วยราชการต่างๆ เข้ามาอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ทรงส่งพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ไปศึกษากฎหมายที่ประเทศอังกฤษ ครั้งสำเร็จการศึกษาก็กลับมารับราชการในกระทรวงยุติธรรม ต่อมาในปี รศ. ๑๑๖ เสด็จในกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นโดยพระองค์ทรงสอนเอง การเข้าศึกษาไม่มีการสอบแข่งขันแต่ต้องมีผู้ใหญ่แนะนำตัวให้เข้าเรียน รศ. ๑๑๗ มีตราบัญญัติให้ผู้สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนของพระองค์ได้เป็นเนติบัณฑิต ต่อมาในปี รศ. ๑๓๐ ได้โอนโรงเรียนกฎหมายของพระองค์เข้ามาสังกัดกระทรวงยุติธรรม ให้เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมรับผิดชอบโรงเรียน ผู้สำเร็จการศึกษาส่วนมากออกมาเป็นผู้พิพากษาทั้งสิ้น เพราะการรวมกิจการศาลให้เป็นปึกแผ่นต้องผลิตบุคลากรออกมาทำงานในองค์การโดยให้มีความรู้ความสามารถวินิจฉัยกฎหมายในบรรทัดฐานเดียวกัน

สมัยรัชกาลที่ ๖ ประเทศไทยได้ปรับปรุงกฎหมายครั้งใหญ่ต้องตัดสินใจว่าควรปรับปรุงกฎหมายอย่างไรจึงจะก้าวทันประเทศอื่นๆ การศึกษากฎหมายของกรมหลวงราชบุรีฯ ทรงวางพื้นฐานการศึกษาในระบบ Common Law การใช้กฎหมายยุคแรกของศาลและกระทรวงยุติธรรมจึงใช้อย่าง Common Law แต่รัชกาลที่ ๖ ทรงดำริว่าการวางบรรทัดฐานตามแบบ Common Law นั้นใช้เวลานาน คงไม่ทันการณ์ จึงเปลี่ยนแนวทางก้าวสู่ระบบประมวลกฎหมายและร่างตัวบทกฎหมายขึ้น การศึกษากฎหมายจึงต้องเปลี่ยนวิธีการและเปลี่ยนปรัชญาการศึกษาใหม่ทั้งหมด พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้จัดตั้งสถานศึกษาขึ้นเพื่อปรับปรุงการศึกษากฎหมายของโรงเรียนให้เป็นการศึกษาในระบบประมวล เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้ยุบสถานศึกษาไปรวมกับโรงเรียนกฎหมาย แล้วตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยขึ้น มีแผนกนิติศาสตร์อยู่ในมหาวิทยาลัยนั้น ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๖ รัฐบาลได้ตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และโอนแผนกนิติศาสตร์นั้นมาขึ้นกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มาในปี พ.ศ. ๒๔๙๒ เนติบัณฑิตสภาตั้งสำนักอบรมศึกษากฎหมายขึ้น ส่วนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยก็ตั้งแผนกนิติศาสตร์ขึ้นอีกครั้ง ในปี พ.ศ. ๒๔๙๔ สังกัดอยู่ในคณะรัฐศาสตร์ และในปี พ.ศ. ๒๕๑๕ ยกแผนกขึ้นเป็นคณะนิติศาสตร์ ส่วนมหาวิทยาลัยรามคำแหงเริ่มรับนักศึกษาครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๔ มีนักศึกษาคณะนิติศาสตร์สำเร็จการศึกษาครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๗

การศึกษากฎหมายในประเทศไทยนั้นนักศึกษาต้องสำเร็จชั้นมัธยมแล้วเข้ามาเรียนกฎหมาย ๔ ปีในมหาวิทยาลัย การศึกษาเน้นเฉพาะกฎหมาย มีวิชาอื่นน้อยมาก เมื่อสำเร็จปริญญาตรีแล้วสามารถจดทะเบียนเป็นนิสิตสมาชิกแห่งเนติบัณฑิตสภาและว่าความเป็นทนายความชั้นหนึ่งได้ ผู้ที่สอบได้เป็นเนติบัณฑิตคือผู้ที่ต้องการเป็นผู้พิพากษาและอัยการต่อไปเท่านั้น พ.ศ. ๒๕๒๘ ตั้งสภานายความกฎหมายเพิ่มเติมคุณสมบัติการเป็นทนายความว่าต้องเป็นสมาชิกแห่งเนติบัณฑิตสภาและผ่านการอบรมวิชาว่าความของสภานายความอีก ๑ ปี หรือผ่านการฝึกหัดงานในสำนักงานทนายความอีก ๑ ปี และไม่มีการแบ่งทนายความเป็นชั้นที่ ๑ ที่ ๒ อีกต่อไป จะเห็นได้ว่า แต่เดิมนั้นการศึกษานิติศาสตร์ไทยเน้นการศึกษากฎหมายหลัก ๔ ฉบับ คือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมาย

อาญา ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง และประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกฎหมายเอกชน

แนวคิดในการจัดการศึกษานิติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน นอกจากกฎหมายหลัก ๔ ฉบับแล้ว ในส่วนของกฎหมายมหาชน ซึ่งได้แก่รัฐธรรมนูญ กฎหมายประกอบรัฐธรรมนูญ กฎหมายปกครอง สมควรเน้นให้มีการศึกษาอย่างจริงจังและลึกซึ้งยิ่งขึ้น ตั้งแต่ชั้นอุดมศึกษาโดยมิได้เป็นเพียงวิชาเลือกเหมือนดังเช่นที่ผ่านมา

: ๒. หลักสูตร

การศึกษานิติศาสตร์ สมควรกำหนดหลักสูตรให้ครอบคลุมการฝึกอบรมนักศึกษาให้เป็น นักกฎหมายที่ออกมาปฏิบัติหน้าที่ต่อสังคมได้โดยมีเป้าหมายคือ

๑. ต้องสอนให้นักกฎหมายมีความสุขรอบคอบ การใช้กฎหมายนั้นต้องใคร่ครวญพิจารณา ไม่ด่วนตัดสินใจ การฝึกหัดในโรงเรียนกฎหมายเช่น เมื่ออ่านข้อสอบจบไม่ใช่จะเห็นคำตอบได้ทันที ควรจะต้องใคร่ครวญให้รอบคอบเสียก่อน โดยพิจารณาว่าข้อกฎหมายเป็นอย่างไร ข้อเท็จจริงเป็นอย่างไร เพื่อปรับหลักกฎหมายได้ถูกต้อง การฝึกฝนเช่นนี้ทำให้นักศึกษามีความสุขรอบคอบ

๒. ฝึกฝนให้นักกฎหมายมีความหนักแน่น คือ หนักแน่นในวิชาชีพว่า วิชาชีพนี้ คือการใช้กฎหมายเพื่อผดุงความเป็นธรรมให้แก่สังคม นักกฎหมายมีหน้าที่ซึ่งความยุติธรรมและหลักกฎหมาย จึงต้องหนักแน่นในตัวบทกฎหมายไม่พยายามออกนอกวิถีทางที่กฎหมายกำหนด ต้องใช้กฎหมายเสมอ ไม่หาทางเลี่ยงกฎหมายไม่ว่าจะได้รับการขอร้องหรือเสนออามิสสินจ้างอย่างไรก็ตาม

๓. ฝึกฝนให้นักกฎหมายเป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต

๔. สอนให้นักกฎหมายมีความรู้ในสาขาอื่นอย่างกว้างขวาง มิใช่รู้แต่กฎหมายอย่างเดียวตัวบทกฎหมายเป็นเพียงแบบแผนของสังคมเท่านั้นที่พอจะบัญญัติได้ แต่ข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นมีมากมายต้องเอากฎหมายไปปรับเข้าข้อเท็จจริงเหล่านั้น เช่น ข้อเท็จจริงทางวิชาการวิศวกรรมศาสตร์ก่อสร้างเพื่อพิจารณาการปฏิบัติตามสัญญาจ้างเหมาก่อสร้าง ข้อเท็จจริงทางสังคมศาสตร์เพื่อพิจารณาความสัมพันธ์ทางครอบครัว นอกจากนี้ยังมีศาสตร์อีกหลายๆ อย่างที่นักกฎหมายจะต้องเข้าไปรับรู้ ถึงแม้โรงเรียนกฎหมายไม่สามารถสอนให้รู้ทุกศาสตร์ได้ แต่อย่างน้อยควรจะสอนให้นักกฎหมายเป็นคนที่มีความรู้กว้างขวางที่พร้อมจะศึกษาศาสตร์สาขาอื่นด้วย คือ นักกฎหมายจะต้องมีความสามารถรับรู้สิ่งใหม่ๆ ได้ตลอดเวลา โดย ๑) จะต้องมีความรู้กว้างขวางไม่ถือว่าการใช้กฎหมายนี้เป็นการตีความตามตัวอักษร แต่จะต้องปรับเข้าเหตุการณ์และข้อเท็จจริงด้วย และ ๒) จะต้องเฝ้าหาความรู้ตลอดเวลา

๕. สอนให้นักกฎหมายมีความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เพราะสังคมปัจจุบันมนุษย์มีความสัมพันธ์กันหลายรูปแบบและมีปรากฏการณ์ทางเทคโนโลยีใหม่ๆ เกิดขึ้นเสมอ นักกฎหมายที่รู้กฎหมายเพียงไม่กี่ฉบับจะไปตัดสินวินิจฉัยข้อเท็จจริงทุกๆ เรื่องไม่ได้ ย่อมจำเป็นต้องมีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน โรงเรียนกฎหมายจึงจัดวิชาเลือก เพื่อเปิดโอกาสให้นักศึกษาได้เลือกกว่ามีความสนใจความรู้ความเชี่ยวชาญในกฎหมายสาขาอะไร

เนื้อหาของหลักสูตร

เป็นความจำเป็นอย่างยี่งที่ต้องเพิ่มเนื้อหาวิชาเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญให้มากขึ้น โดยเริ่มตั้งแต่โครงสร้างจนถึงรายละเอียดต่างๆ นอกจากนั้นในวิชากฎหมายอื่นๆ ต้องสอนแนวคิดการตีความโดยอาศัยรัฐธรรมนูญเป็นตัวนำ แต่ทั้งนี้ต้องเข้าใจให้ถูกต้องว่ารัฐธรรมนูญเป็นเพียงกฎหมายหลัก แต่การนำสิทธิต่างๆ ในรัฐธรรมนูญมาใช้ก็ยังคงต้องเป็นไปตามพระราชบัญญัติที่กำหนดในเรื่องนั้น ๆ อยู่นั่นเอง อาทิ คำร้องเรื่องยาเสพติดจำนวน ๒๐ กรัม ถือว่ามีไว้เพื่อจำหน่าย แม้รัฐธรรมนูญจะไม่ให้สันนิษฐานว่าจำเลยเป็นผู้กระทำความผิด แต่เทคนิคในการเขียนพระราชบัญญัติเช่นนี้ก็เพื่อประสงค์ที่จะกำหนดองค์ประกอบว่าหากมียาเสพติดไว้ในครอบครองตั้งแต่ ๒๐ กรัม ถือเป็นความผิดฉกรรจ์และประสงค์จะลงโทษให้หนักขึ้น

: ๓. การศึกษากฎหมายต้องมีการปลูกฝังจิตวิญญาณของนักกฎหมาย

๓.๑ เน้นการใช้กฎหมายอย่างยุติธรรม

๓.๒ ให้ระลึกในหน้าที่ว่า เป็นผู้นำความคิดเห็นที่ถูกต้องให้แก่สังคม

การใช้กฎหมายอย่างยุติธรรม

ในระบบ Common Law สร้างกฎหมายจากแนวบรรทัดฐานของคำพิพากษา การพัฒนากฎหมายจะต้องมีข้อเท็จจริงเกิดขึ้น กลายเป็นข้อพิพาทโต้แย้งและฟ้องร้องกันในศาล ศาลจึงจะพิพากษาเป็นบรรทัดฐาน จากบรรทัดฐานหนึ่งจะพัฒนาไปสู่อีกบรรทัดฐานหนึ่งต้องใช้เวลาอันพอสมควร บางครั้งเกิดปัญหาว่าบรรทัดฐานเดิมไม่เหมาะสมกับสภาพปัจจุบันนี้ อังกฤษจึงต้องสร้างระบบอีกระบบหนึ่งเรียกว่า Equity คือใช้ความเป็นธรรมโดยตรงเข้าไปวินิจฉัยข้อเท็จจริง เพราะอ้างอิงบรรทัดฐานเก่าไม่เป็นธรรม Equity จึงคลายความเข้มงวดของกฎหมายเพื่อให้เกิดความยืดหยุ่นปรับเข้ากับข้อเท็จจริงได้ทั้งปวงโดยใช้หลัก Equity

ระบบ Civil Law มีตัวบทกฎหมาย การปรับตัวบทกฎหมายต้องใช้ความเป็นธรรม การตีความตัวบทกฎหมายก็ใช้ความเป็นธรรม เช่น หลักกฎหมายกรรมสิทธิ์ว่า กรรมสิทธิ์เหนือที่ดินย่อมหมายความว่า มีแดนกรรมสิทธิ์ลึกลงไปได้ดินและสูงขึ้นไปในอากาศด้วย ปรากฏว่าในที่ดินข้างเคียงสร้างตึกสูงขึ้นจนกระทั่งที่ดินข้างๆ ไม่ได้รับแสงแดด ตามหลักแดนกรรมสิทธิ์เจ้าของที่ดินมีอำนาจเหนือแดนกรรมสิทธิ์ย่อมสร้างตึกสูงได้ แต่ศาลใช้หลักความเป็นธรรมว่าการใช้สิทธิ์ที่จะต้องใช้โดยสุจริต และได้พิพากษาให้เจ้าของตึกสูงชดใช้ค่าเสียหายแก่เจ้าของที่ดินข้างเคียง

ส่วนในประเทศไทยรัฐธรรมนูญมาตรา ๒๔๙ วรรคหนึ่ง บัญญัติว่า ผู้พิพากษาและตุลาการมีอิสระในการพิจารณาบรรดคดีให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญและกฎหมาย หมายความว่าจำกัดให้ผู้พิพากษาศาลการใช้ความยุติธรรมที่มีอยู่ในตัวบทกฎหมายเท่านั้น ไม่รวมถึงความยุติธรรมที่อยู่นอกกฎหมายหรือความยุติธรรมตามธรรมชาติ แต่ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๔ บัญญัติว่าการใช้กฎหมายให้ตีตามลายลักษณ์อักษรและตามความมุ่งหมาย ถ้าไม่มีกฎหมายก็ให้ใช้จารีตประเพณีแห่งท้องถิ่นการเทียบบทกฎหมายใกล้เคียงอย่างยิ่ง หรือหลักกฎหมายทั่วไปตามลำดับ หลักกฎหมาย

ทั่วไปเป็นช่องทางที่ผู้พิพากษาศาลสามารถนำเอาความยุติธรรมที่อยู่นอกตัวบทกฎหมายนั้นเข้ามาบังคับใช้กับประชาชนได้ เพราะตัวบทกฎหมายไม่สามารถเขียนครอบคลุมเหตุการณ์ทั้งหมดได้ นอกจากนั้นกรณีที่มีกฎหมายเขียนครอบคลุมไว้แล้วผู้พิพากษาศาลจะต้องตีความตัวบทกฎหมายให้เกิดความเป็นธรรมด้วย

กฎหมายไม่สอดคล้องกับความยุติธรรมนักกฎหมายควรทำอย่างไร

ในบางครั้งความยุติธรรม และตัวบทกฎหมายไม่ผสมผสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดความไม่สอดคล้องกันขึ้นได้ สำนักกฎหมายธรรมชาติกล่าวว่าต้องทำให้กฎหมายนั้นให้ยุติธรรม หากกฎหมายไม่ยุติธรรมถือว่าใช้บังคับไม่ได้ แต่สำนัก Positive กล่าวว่า ต้องบังคับตามตัวบทกฎหมายที่มีอยู่ไปก่อนจนกว่าจะมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลง ความไม่สอดคล้องกันระหว่างความยุติธรรมกับกฎหมายมีขึ้นได้อยู่เสมอ ในฐานะที่เป็นนักกฎหมายควรปฏิบัติตนอย่างไร

๑. นักกฎหมายต้องไม่ใช้วิธีการใดๆ ที่อยู่นอกตัวบทกฎหมายเพื่อทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหมาย กฎหมายทุกระบบมีวิธีการแก้ไขกฎหมายอยู่แล้ว นักกฎหมายจะต้องซื่อสัตย์ต่อกฎหมายและใช้วิธีการนั้น นักกฎหมายที่ใช้วิธีการนอกกฎหมายถือว่าเป็นผู้ทรยศต่อวิชาชีพ แม้ว่ากฎหมายไม่ดี การใช้กฎหมายเพื่อแก้ไขกฎหมายก็เป็นวิธีการที่ผิดอยู่นั่นเอง คือเป็นความผิดตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา ๑๑๖ กระทำการใดๆ เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎหมายแผ่นดินโดยใช้กำลังข่มขืนใจหรือใช้กำลังประทุษร้าย เพื่อก่อให้เกิดความปั่นป่วนหรือกระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชน มาตรา ๑๑๗ ยุ้งให้มีการร่วมกันหยุดงาน ปิดงาน งตจ้าง ไม่ยอมค้ำขาย เป็นต้น ตัวอย่างคดีของประเทศอังกฤษ มีข้อเท็จจริงในแคว้น Wales ของประเทศอังกฤษ ศาลใช้ภาษาอังกฤษในการพิจารณาพิพากษาคดี นักศึกษาจึงชุมนุมประท้วงและเรียกร้องให้ใช้ภาษา Wales ในศาล ผู้พิพากษาสั่งตำรวจจับดำเนินคดีฐานละเมิดอำนาจศาล นักศึกษาคนโตขอขมาต่อศาลก็จะสั่งปรับและปล่อยตัวไป แต่นักศึกษาบางคนไม่ยอมขอขมา ศาลจึงสั่งลงโทษจำคุกคนละ ๓ เดือน แต่รอการลงโทษไว้ก่อน ในชั้นอุทธรณ์ ผู้พิพากษาที่เขียนคำพิพากษาในชั้นอุทธรณ์ คือ Lord Denning ซึ่งเป็นผู้พิพากษาที่มีชื่อเสียงมาก กล่าวว่า จำเลยไม่ใช่อาชญากร ไม่มีจิตใจทุจริตชั่วร้าย การกระทำของเขาสมควรได้รับการยกย่องที่ได้แสดงความคิดเห็น แต่ความผิดของเขายู่ที่วิธีการ เขาใช้วิธีการที่ผิดกฎหมาย โดยไม่คำนึงว่าเขาได้เพิกถอนทำลายรากเหง้าในสังคมของตัวเอง เขาไม่รู้ว่ากฎหมายนั้นพุ่มพุกเลี้ยงดูมนุษย์และรักษามนุษย์ให้ดำรงชีวิตจนกว่าจะตายไป ดังนั้น ผู้ที่ทำลายกฎหมายก็เท่ากับทำลายตัวเองและทำลายสังคมจึงมีความผิด การลงโทษจำคุก ๓ เดือน และให้รอการลงโทษไว้ไม่ใช่โทษที่รุนแรงเลย

๒. นักกฎหมายต้องใช้กฎหมายอย่างเป็นธรรม ได้แก่ การใช้อำนาจหน้าที่ของตนในทางกฎหมายอย่างเป็นธรรมเท่าที่ตัวเองมีอำนาจหน้าที่ทำได้ ตัวอย่างเช่น ทนายความอาจจะไม่รับว่าความผิดที่ตนเห็นว่าไม่เป็นธรรม อัยการอาจจะใช้ดุลยพินิจไม่ฟ้องคดีในกรณีที่ตนเห็นว่าไม่เป็นธรรม เคยมีคดีที่รัฐมนตรีถูกพิพากษาจำคุกในความผิดฐานรับสินบนเกี่ยวกับสัมปทานป่าไม้ คดีนั้นไม่มีพยานหลักฐานอื่นมาเอาผิดรัฐมนตรีได้ จำเป็นต้องอ้างผู้ให้สินบนนั่นเองเป็นพยาน แต่ประมวลกฎหมายอาญาบัญญัติว่าผู้ให้สินบนก็มีความผิดด้วย แต่เพื่อประโยชน์ในการเอาตัวรัฐมนตรีมาลงโทษ อธิบดีกรม

อัยการจึงสั่งไม่ฟ้องผู้ให้สินบนซึ่งมาให้การเป็นพยาน เพราะได้ทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ การสั่งไม่ฟ้องอยู่ในอำนาจหน้าที่ของพนักงานอัยการทำได้ตามกฎหมาย ศาลต้องพิจารณาวินิจฉัยคดีตามกฎหมาย แต่ขอบเขตดุลยพินิจในการกำหนดโทษและการกำหนดค่าเสียหายทำให้สามารถผ่อนคลายความไม่ยุติธรรมในตัวบทกฎหมายลงได้ เช่น ตามพระราชบัญญัติว่าด้วยความผิดอันเกิดจากการใช้เช็ค กำหนดความผิดทางอาญาที่ลบล้างความผิดไม่ได้ แม้จะยอมความได้ แต่ถ้าตัวผู้เสียหายไม่ยอมความ ความผิดนั้นก็ยังคงอยู่ ในคดีหนึ่งจำเลยออกเช็คโดยมีเจตนาไม่ชำระเงินตามเช็คเป็นความผิดต่อมาระหว่างดำเนินคดีปรากฏว่าผู้เสียหายกับจำเลยมีการหักกลบลบหนี้กัน ทำให้มูลหนี้ตามเช็คระงับแต่ความผิดยังมีอยู่ และผู้เสียหายไม่ยอมถอนฟ้อง ศาลฎีกาจึงพิพากษาว่าจำเลยมีความผิดและรอการลงโทษ เป็นการใช้ดุลยพินิจเพื่อผ่อนคลายความไม่ยุติธรรมที่เกิดขึ้นแก่ข้อเท็จจริงนั้น สำหรับฝ่ายบริหารและนิติบัญญัติก็มีบทบาทช่วยผ่อนคลายความไม่ยุติธรรมในกฎหมายลงได้ ฝ่ายบริหารอาจจะออกพระราชกฤษฎีกาพระราชทานอภัยโทษ ฝ่ายนิติบัญญัติอาจจะออกพระราชบัญญัตินิรโทษกรรมพระราชบัญญัติล้างมลทิน เป็นวิธีผ่อนคลายความไม่ยุติธรรมในกฎหมายลง

นอกจากการใช้อำนาจหน้าที่ตามกฎหมายแล้วนักกฎหมายมีบทบาทอีกประการหนึ่ง คือ การตีความกฎหมาย นักกฎหมายสามารถใช้ความยุติธรรมเป็นหลักในการตีความตัวบทกฎหมายเพื่อทำให้ตัวบทกฎหมายเกิดความยุติธรรมขึ้นได้ เช่น คดีตามความผิดตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการใช้เช็ค ศาลฎีกาตีความว่า การออกเช็คเพื่อประกันหนี้ ไม่เป็นความผิดตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ อีกเรื่องหนึ่งคือ สัญญาต่างตอบแทนยิ่งกว่าสัญญาเช่าธรรมดา สัญญาเช่านั้นผู้เช่าเป็นสาระสำคัญของสัญญา เมื่อผู้เช่าตาย สัญญาเช่าระงับไป แต่มีข้อเท็จจริงเกิดขึ้นว่าการเช่าสังหาริมทรัพย์บางประเภท เช่น ห้องแถว ผู้เช่าต้องเสียเงินเป็นค่าตอบแทนช่วยค่าก่อสร้างจำนวนหนึ่ง เมื่อผู้เช่าตายไปสัญญาเช่าระงับก็ไม่สามารถเรียกคืนเงินจำนวนนี้ได้เกิดความไม่ยุติธรรมขึ้นต่อทายาทของผู้เช่า ศาลฎีกาจึงสร้างหลักกฎหมายใหม่ขึ้นมาโดยอาศัยหลักความยุติธรรมว่า สัญญาดังกล่าวเป็นสัญญาต่างตอบแทนพิเศษนอกเหนือจากการเช่าธรรมดา คือนอกจากมีสัญญาเช่าแล้วยังมีสัญญาต่างตอบแทนพิเศษประกอบด้วย โดยผู้เช่าได้จ่ายเงินช่วยค่าก่อสร้าง ผู้ให้เช่าจึงมีหน้าที่ต้องตอบแทนคือให้ผู้เช่านั้นอยู่ในอาคารที่เช่าจนกว่าจะครบสัญญา ระยะเวลาของการเช่าเป็นสาระสำคัญยิ่งกว่าตัวผู้เช่า ดังนั้นเมื่อผู้เช่าตายทายาทของผู้เช่ามีสิทธิได้รับประโยชน์จากสัญญาต่างตอบแทนต่อไป ในกฎหมายอาญาซึ่งมีหลักว่าต้องตีความอย่างเคร่งครัด ศาลฎีกาก็เคยตีความแบบขยายความว่าการลักกระแสไฟฟ้าเป็นความผิดฐานลักทรัพย์ทั้งที่กระแสไฟฟ้าเป็นพลังงาน ไม่ใช่ทรัพย์เพราะไม่เป็นวัตถุมีรูปร่าง แต่เพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองโดยไม่ต้องรอแก้ไขปรับปรุงกฎหมายศาลใช้การตีความทำให้เกิดความยุติธรรม

๓. นักกฎหมายต้องดูแลให้กฎหมายเกิดความเป็นธรรม คือ กฎหมายใดไม่เป็นธรรมนักกฎหมายต้องพยายามแก้ไขกฎหมายนั้นให้เป็นธรรมขึ้น ในการปกครองประเทศมีหลักอันหนึ่งเรียกว่า Rule of Law คือ ประเทศปกครองด้วยกฎหมาย มิได้ปกครองด้วยบุคคล และในกฎหมายก็มีกฎเกณฑ์อยู่ไม่ใช่ออกกฎหมายได้ตามอำเภอใจ หลักเกณฑ์ของกฎหมายนี้จะต้องนำมาบัญญัติลงในตัวบทกฎหมายนั่นเอง วิธีการแก้ไขกฎหมายให้สอดคล้องกับความยุติธรรม ฝ่ายนิติบัญญัติมีอำนาจตรากฎหมาย แต่มีขอบเขตจำกัดอยู่ใน Rule of Law จะตรากฎหมายตามอำเภอใจไม่ได้สมาชิกสภาผู้แทน

ราษฎรสามารถเสนอร่างกฎหมายเองหรือพิจารณาร่างกฎหมายที่รัฐบาลเสนอเข้าวาระที่ ๑ รับหลักการ วาระที่ ๒ การแปรญัตติและส่งให้กรรมาธิการพิจารณาในรายละเอียดแล้วส่งกลับมา วาระที่ ๓ ให้ความเห็นชอบ เมื่อผ่านการพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎรแล้วขึ้นไปสู่วุฒิสภาซึ่งมีการพิจารณา ๓ วาระเช่นเดียวกัน สำหรับฝ่ายบริหารนอกจากมีบทบาทในการใช้ตัวบทกฎหมายให้เกิดความเป็นธรรมแล้วยังมีบทบาทในการแก้ไขกฎหมายด้วย ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่ากฎหมายส่วนใหญ่ได้รับการเสนอไปจากฝ่ายบริหาร โดยกระทรวงต่างๆ เสนอตัวร่างกฎหมายสู่คณะรัฐมนตรี คณะรัฐมนตรีพิจารณารับหลักการเสร็จแล้วส่งไปให้คณะกรรมการกฤษฎีกาตรวจแก้ไขรายละเอียด จากนั้นกรรมการกฤษฎีกาส่งกลับมาให้คณะรัฐมนตรีรับทราบว่าตรวจแก้อย่างไรบ้าง หากกระทรวงเจ้าของร่างมีความเห็นขัดแย้งต้องพิจารณาในชั้นคณะกรรมการกฤษฎีกา ถ้าตกลงกันไม่ได้ต้องให้คณะรัฐมนตรีพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อคณะรัฐมนตรีพิจารณาจบสองแล้วจึงส่งรัฐสภา ส่วนฝ่ายตุลาการนั้นเป็นอำนาจอิสระที่จะพิจารณาวินิจฉัยบรรทัดคดี ฝ่ายตุลาการจะวินิจฉัยบรรทัดคดีให้สอดคล้องกับความยุติธรรมได้ มีเงื่อนไขสำคัญคือความเป็นอิสระไม่ถูกอิทธิพลครอบงำ ซึ่งหลักประกันความอิสระของผู้พิพากษานั้น นอกจากป้องกันไม่ให้ฝ่ายอื่นเข้ามามีบทบาทแต่งตั้ง ถอดถอน ให้ความดีความชอบแก่ผู้พิพากษาแล้ว เงินเดือนของผู้พิพากษาต้องเหมาะสมกับสถานะที่จะดำรงตนอย่างอิสระ ถ้าผู้พิพากษาไม่สามารถดำรงตนอยู่ในสถานะอย่างนั้นได้ ยังต้องไปประกอบกิจกรรมอื่นเลี้ยงชีพ ย่อมทำให้เกิดความไม่อิสระเพราะมีความผูกพันกับบุคคลที่ร่วมกิจกรรมหรือเกี่ยวข้องในกิจกรรม ดังนั้นเงินเดือนของผู้พิพากษาจึงเป็นเครื่องมือประกันความเป็นอิสระของผู้พิพากษา

ศาลบางประเทศมีบทบาทตีความว่ากฎหมายใดสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญหรือไม่ แต่ในประเทศไทยเป็นหน้าที่ของศาลรัฐธรรมนูญ ในประเทศที่ศาลมีอำนาจตีความรัฐธรรมนูญศาลย่อมมีบทบาทอย่างมากในการดูแลกฎหมายต่างๆ ให้สอดคล้องกับความยุติธรรมเพราะการตีความนั้นศาลใช้หลักความเป็นธรรม และศาลอีกบางประเทศเช่นสหรัฐอเมริกานอกจากมีอำนาจตีความรัฐธรรมนูญแล้วยังมีอำนาจดูแลกฎหมายให้สอดคล้องกับ Due Process of Law ด้วย คือกฎหมายแต่ละฉบับได้บัญญัติวิธีการอย่างเหมาะสมเหมาะสมแล้วหรือไม่ เช่น ตำรวจจับผู้ต้องหาแล้วไม่แจ้งข้อหา แต่สอบถามคำให้การก่อน ผู้ต้องหาจะไม่รู้ว่าตัวเองถูกกล่าวหาอย่างไร ดังนั้น แม้ตำรวจจะได้ข้อเท็จจริงก่อนการแจ้งข้อหา ข้อเท็จจริงนั้นจะใช้เป็นพยานหลักฐานยืนยันผู้ต้องหาไม่ได้ เพราะไม่ถือว่าเป็นคำให้การที่สอดคล้องกับ Due Process of Law ผู้ต้องหาเสียเปรียบไม่รู้ว่าเป้าหมายที่ตำรวจกล่าวหาคืออะไร อาจจะทำให้การสอดคล้องกับที่ตำรวจสงสัยหรือให้การไปในเรื่องอื่น ซึ่งอาจจะทำให้สงสัยว่ากระทำความผิดอย่างอื่นอีกก็ได้ อย่างนี้เป็นกระบวนการที่ไม่เป็นธรรม การดูแลกฎหมายให้เป็นธรรมนั้นทุกฝ่ายมีหน้าที่เข้าดูแลได้ทั้งสิ้น

นักกฎหมายเป็นผู้นำความคิดเห็นที่ถูกต้องให้แก่สังคม

นักกฎหมาย คือ ผู้นำความคิดเห็น ผู้นำทัศนะที่ถูกต้องให้แก่ประชาชน ผู้นำให้ประชาชนปฏิบัติตามกฎหมายปฏิบัติตามวิธีของกฎหมาย เป้าหมายของการเป็นผู้นำมติมหาชนคือการนำมหาชนไปสู่ความบริสุทธิ์ และความยุติธรรม มิได้นำไปสู่อำนาจ วิธีทางที่นักกฎหมายเข้ามาเป็นผู้นำมติมหาชนก็มีใช่เข้ามาเพราะอำนาจ แต่เข้ามาเพราะบทบัญญัติของนักกฎหมาย การประกอบวิชาชีพ

นักกฎหมายทำให้เกิดศรัทธาแก่ประชาชนว่าสามารถนำแนวทางที่ถูกต้องให้แก่เขาได้ ในสังคมประชาธิปไตยใช้กฎหมายปกครองการปฏิบัติในองค์กรการปกครองหรือองค์กรเอกชนหรือแม้ในสังคมก็จะต้องปฏิบัติตามกฎหมาย มีนักกฎหมายเป็นผู้ชี้แนะว่า สังคมหรือประชาชนควรจะปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะถูกต้อง จะเห็นได้ว่าสังคมประชาธิปไตยมีนักกฎหมายเข้าไปมีบทบาทปกครองเป็นจำนวนมาก ในสหรัฐอเมริกาประธานาธิบดีหลายคนเรียนทางด้านกฎหมาย หรือมีวิชาชีพทางด้านกฎหมายมาก่อน รัฐมนตรีในกระทรวงต่าง ๆ ก็เรียนกฎหมาย ประมาณร้อยละ ๖๖ ของวุฒิสมาชิกและประมาณร้อยละ ๕๐ ของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเป็นนักกฎหมาย นักกฎหมายเข้าสู่วงการต่าง ๆ ทั้งการเมือง การบริหาร และการเศรษฐกิจ สำหรับประเทศไทย มีนักกฎหมายเข้าสู่วงการปกครองเป็นจำนวนมาก ในสภาผู้แทนราษฎรมีนักกฎหมายอยู่มาก ในคณะรัฐมนตรีก็มีนักกฎหมายหลายคนเช่นเดียวกัน แต่ในสังคมเผด็จการนักกฎหมายค่อนข้างไม่จำเป็นและมีบทบาทน้อย เพราะว่าไม่ได้ปกครองด้วยกฎหมายแต่ปกครองด้วยอำเภอใจของผู้ปกครอง

หน้าที่ของนักกฎหมายที่เป็นเงื่อนไขทำให้นักกฎหมายมีสถานะเป็นผู้นำมติมหาชน คือ

๑. การให้คำปรึกษาแนะนำ ซึ่งรวมทั้งการร่างกฎหมาย ร่างสัญญา เป็นผู้แทนของตัวความในการเจรจาต่าง ๆ การมีฐานะเป็นที่ปรึกษาทำให้ผู้มีอำนาจตัดสินใจต้องรับฟังที่ปรึกษาก่อน บทบาทของที่ปรึกษานี้เองทำให้สามารถแนะนำได้ว่าอะไรคือความถูกต้อง ผู้มีอำนาจตัดสินใจรับฟังแล้วจะนำไปประกอบการตัดสินใจต่อไป ส่วนผลการตัดสินใจเป็นอย่างไร ขึ้นกับผู้ที่มีอำนาจตัดสินใจ นักกฎหมายมีหน้าที่ให้คำปรึกษาแนะนำเท่านั้น

๒. การดำเนินคดีและว่าความแทน หน้าที่ทำให้นักกฎหมายเป็นที่พึ่งของผู้ประสบปัญหาทางคดีความเพื่อช่วยแก้ปัญหาทางคดีความให้ ทำให้เกิดความศรัทธาแก่ประชาชนว่าเป็นที่พึ่งของเขาได้ต่อไปแม้จะไม่มีคดีความ เขาอาจขอพึ่งนักกฎหมายได้ในด้านอื่น ๆ ด้วย

๓. การส่งเสริมปรับปรุงการประกอบวิชาชีพให้ดีขึ้น การส่งเสริมปรับปรุงกิจการของศาลยุติธรรมและตัวบทกฎหมาย ช่วยให้การวิชาชีพนี้ทั้งหมดมีสถานภาพดีขึ้นเป็นที่เคารพและศรัทธาของประชาชน

๔. การเป็นผู้รวบรวมมติมหาชนให้เข้ารูป มติมหาชนนี้มีนานาทัศนะ นักกฎหมายจะเป็นคนเข้าไปจัดระเบียบความคิดเห็นนั้น โดยหาจุดร่วมกันของความเห็นต่าง ๆ รวมกันเข้ามาให้เข้ารูปมองเห็นได้เป็นรูปธรรม เพื่อปฏิบัติได้ ทำไมนักกฎหมายจึงมีความสามารถเช่นนั้น เพราะงานในหน้าที่นักกฎหมายต้องวิเคราะห์ข้อเท็จจริง และนำข้อเท็จจริงมาปรับกับกฎหมายอยู่ตลอดเวลา จึงสามารถนำไปใช้วิเคราะห์ความเห็นของประชาชนและดึงเข้ามาสู่หลักเกณฑ์ร่วมกันได้

๕. การเตรียมตัวให้พร้อม หมายความว่า นักกฎหมายต้องพร้อมที่จะรับภาระใหญ่ในการเป็นผู้นำมติมหาชนต่อไป เมื่อโอกาสมาถึง แต่การเตรียมตัวให้พร้อมนี้ไม่ใช่การแสวงหาอำนาจตำแหน่ง แต่หมายถึง ต้องทำให้ตนเองมีความรู้มีมากพอที่จะนำความรู้ของประชาชนได้ ทำให้ตนเองมีความซื่อสัตย์มีคุณธรรมพอที่จะให้ประชาชนเคารพและศรัทธาได้ เช่น เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ คณะปฏิวัติเชิญพระยามโนปกรณนิติธาดา อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์มาเป็นนายกรัฐมนตรี ทั้งที่ท่านไม่มีอำนาจแต่มีศรัทธาของประชาชนที่เชื่อถือว่าจะนำไปในทางที่ถูกต้อง และ

เมื่อครั้งเกิดความวุ่นวายวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้น ต้องเชิญอาจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ อดีตประธานศาลฎีกามาเป็นนายกรัฐมนตรีเพื่อแก้ไขสถานการณ์ เพราะขณะนั้นอำนาจไม่สามารถแก้ไขสถานการณ์ได้ มีแต่ศรัทธาของประชาชนที่เชื่อถือว่าสามารถให้ความยุติธรรมได้ จึงช่วยแก้ไขสถานการณ์ได้

คุณสมบัติของนักกฎหมายมีส่วนเอื้ออำนวยให้นักกฎหมายเข้ามามีบทบาทเป็นผู้นำมติมหาชน

๑. นักกฎหมายมีสถานะเป็นคนกลาง เมื่อเกิดปัญหาขึ้นนักกฎหมายจะต้องคำนึงถึงหลักเกณฑ์ที่ไม่ได้คำนึงผลประโยชน์ หากคำนึงถึงผลประโยชน์ก่อน นักกฎหมายจะสูญเสียสถานภาพการเป็นคนกลาง แต่นักกฎหมายได้รับการฝึกฝนให้คำนึงถึงหลักเกณฑ์ก่อนว่าที่ถูกที่ควรจะเป็นอย่างไร สถานภาพเป็นคนกลางนั้นเป็นประโยชน์แก่นักกฎหมายคือทั้งสองฝ่ายที่พิพาทกันจะเชื่อถือไม่คิดว่าจะเข้าข้างฝ่ายใด เมื่อเขาเชื่อถือเขาก็รับฟังสิ่งที่นักกฎหมายแนะนำ แต่เมื่อไรนักกฎหมายแสดงบทบาทเข้าข้างฝ่ายใดแล้วอีกฝ่ายหนึ่งจะไม่รับฟัง การเป็นคนกลางเป็นเกราะคุ้มกันนักกฎหมายด้วย นักกฎหมายที่ถูกทำร้ายส่วนใหญ่เข้าไปเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่ถ้าอยู่ตรงกลางแล้วเขาจะไม่ทำร้าย เพราะการยืนอยู่ตรงกลางนั้นอาจทำให้ฝ่ายใดเสียประโยชน์บ้าง แต่ไม่มีประโยชน์ที่จะกำจัดนักกฎหมาย เพราะยังมีนักกฎหมายคนอื่นที่จะเข้ามาช้หลักเกณฑ์อย่างเดียวกัน

๒. นักกฎหมายเกี่ยวข้องกับการกำหนดนโยบายและการตัดสินใจ เพราะนักกฎหมายมีหน้าที่ให้คำปรึกษาผู้มีอำนาจจะกำหนดนโยบายและการตัดสินใจประการใดก็ต้องปรึกษานักกฎหมายก่อน ทำให้มีโอกาสแนะนำแนวทางที่ถูกต้องได้ ใส่ทัศนคติที่ต้องให้กับผู้มีอำนาจได้

๓. นักกฎหมายแทรกเข้าไปในทุกวงการงาน ไม่ว่าจะประกอบกิจการใดก็ตามต้องมีนักกฎหมายเข้าร่วมด้วยเพื่อปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมาย ทำให้มีบทบาทเป็นผู้นำอย่างกว้างขวาง

๔. นักกฎหมายมีความกล้าหาญแสดงความคิดเห็นต่อมหาชน การเรียนกฎหมาย ทำให้รู้หลักเกณฑ์ต่าง ๆ รู้จักวิเคราะห์ข้อเท็จจริงและรู้ว่าข้อเท็จจริงปรับเข้ากับหลักเกณฑ์อย่างไร ในที่สุดก็รู้ว่าคำวินิจฉัยควรเป็นอย่างไร ดังนั้นเมื่อมีปัญหาจึงมีความมั่นใจที่จะอธิบายแนะนำตักเตือนให้เข้าหลักเกณฑ์ที่ถูกที่ควร

นักกฎหมายสามารถรักษาสถานภาพของความเป็นผู้นำมติมหาชนได้อย่างไรบ้าง

๑. นักกฎหมายต้องทำความรู้ของตนให้เคลื่อนไหวก้าวทันกับความเคลื่อนไหวของสังคม สังคมที่ดี วัฒนธรรมที่ดี มีความเคลื่อนไหวอยู่เสมอ เมื่อนักกฎหมายก้าวทันจึงจะสามารถเข้าใจและนำวิถีทางที่ถูกต้องแก่มหาชนได้

๒. นักกฎหมายต้องไม่เป็นคนอนุรักษ์นิยมเกินไป กฎหมายมีความแน่นอนพอสมควร การแก้ไขเปลี่ยนแปลงมีหลักเกณฑ์มีขั้นตอนและใช้ระยะเวลา ดังนั้น ผู้ใช้กฎหมายซึ่งค่อนข้างยึดแน่นในตัวบทกฎหมาย จึงมีแนวโน้มที่จะมีความคิดริเริ่มหรือยอมรับการเปลี่ยนแปลงได้ยาก เรียกว่าอนุรักษ์นิยมทำให้ก้าวไม่ทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม

๓. นักกฎหมายต้องมองปัญหาในมุมกว้าง อย่ามองแต่เฉพาะการปรับตัวบทกฎหมายเท่านั้น ข้อเท็จจริงบางเรื่องมีเงื่อนไขอื่นซึ่งกฎหมายครอบคลุมไม่ถึง หรือตัวบทกฎหมายไม่เหมาะสมต้องพิจารณาให้เกิดความเป็นธรรม

อนึ่ง การทำงานโดยใช้ความรู้ทางด้านนิติศาสตร์ ถือเป็นวิชาชีพอย่างหนึ่ง ทางหลักภาษา “วิชาชีพ” มาจากคำว่า “วิชา” กับ “อาชีพ” หมายถึง อาชีพที่ต้องใช้วิชาความรู้ ถ้าไม่มีความรู้พิเศษจะปฏิบัติอาชีพนี้ไม่ได้ ความรู้นี้ได้มาจากการศึกษาอบรมโดยเฉพาะ อันที่จริงอาชีพทุกอาชีพต้องอาศัยความรู้ทั้งนั้น แต่วิธีการได้ความรู้มานั้นอาจไม่เหมือนกัน เช่น ได้มาจากบรรพบุรุษ ได้มาจากการอบรมจากสถานศึกษา และได้มาจากศึกษาด้วยตนเอง เป็นต้น การอบรมพิเศษนั้นจะต้องเน้นการอบรมทางความคิด ตัวอย่างของวิชาชีพ ได้แก่ วิชาชีพกฎหมาย แพทย์ บัญชี เป็นต้น ทั้ง ๓ อย่างนี้มีการอบรมทางความคิดเป็นพิเศษ มิใช่อบรมความรู้ในการทำงานอย่างเดียว แต่จะต้องอบรมปลูกฝังอุดมคติในวิชาชีพนั้นด้วย

สำหรับภาษาอังกฤษ คำว่า “Profession” มาจากคำว่า “Profess” ซึ่งแปลว่า สาบาน หมายความว่า ผู้ประกอบวิชาชีพจะต้องสาบานตนว่าจะรับใช้ประชาชน คำที่ใช้ในภาษาอังกฤษ จึงสื่อความหมายให้เห็นลักษณะของวิชาชีพยิ่งกว่าคำที่ใช้ในภาษาไทย เพราะทำให้เห็นภาพชัดว่าเป็นอาชีพที่มีคุณธรรมประจำอยู่ ได้แก่ การอุทิศตนเพื่อสาธารณะ รัฐธรรมนูญทุกฉบับบัญญัติให้ผู้พิพากษาและตุลาการต้องถวายสัตย์ปฏิญาณต่อพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน มาตรา ๒๕๒ ว่า ก่อนเข้ารับหน้าที่ ผู้พิพากษาและตุลาการต้องถวายสัตย์ปฏิญาณต่อพระมหากษัตริย์ด้วยถ้อยคำดังต่อไปนี้

“ข้าพระพุทธเจ้า (ชื่อผู้ปฏิญาณ) ขอถวายสัตย์ปฏิญาณว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และจะปฏิบัติหน้าที่ในพระปรมาภิไธยด้วยความซื่อสัตย์สุจริต โดยปราศจากอคติทั้งปวง เพื่อให้เกิดความยุติธรรมแก่ประชาชน และความสงบสุขแห่งราชอาณาจักร ทั้งจะรักษาไว้และปฏิบัติตาม ซึ่งการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยและกฎหมายทุกประการ”

ทั้งนี้ ขออัญเชิญพระบรมราชโองบาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในด้านการศึกษานิติศาสตร์ ความดังนี้

“ผู้ปฏิบัติงานด้านกฎหมายต้องเป็นนักกฎหมายที่ดี และสามารถ นักกฎหมายที่ดีและสามารถนั้น ก็คือผู้มีพื้นฐานทางวิชาการที่สมบูรณ์มั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีความเข้าใจอันแน่ตระหนักในเจตนารมณ์ที่แท้ของกฎหมาย พร้อมทั้งมีความรู้วิชากฎหมายอย่างทั่วถึง ลึกซึ้ง และเจนจัด ยิ่งกว่านั้น ยังมีความรอบรู้วิชาการด้านอื่น ๆ รวมทั้งประสบการณ์และความชัดเจนในชีวิต ซึ่งอาจเรียกว่าความรู้ทางด้านกว้างเป็นเครื่องประกอบเกื้อกูลวิชาการด้านกฎหมาย อันเป็นความรู้ทางลึกเป็นประการสำคัญอีกส่วนหนึ่งด้วย จึงช่วยให้สามารถปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพ ใช้บังเกิดผลที่พึงประสงค์โดยครบถ้วน ดังนั้น นอกจากศึกษาวิชากฎหมาย นักกฎหมาย ทุกคนจึงมีภาระสำคัญอีกข้อหนึ่ง คือ การศึกษาวิทยาการด้านอื่น ๆ ให้มีความรู้ทั่วไปอย่างกว้างขวาง และมีความรู้ความเข้าใจถึงชีวิตจิตใจ ความต้องการ และสุขทุกข์ของเพื่อนมนุษย์อย่างกระจ่างชัด ความรู้ความเข้าใจอัน

กว้างขวางกระจ่ายชัดโดยรวบยอดนี้ เป็นต้นทางให้เกิดปัญญา ความฉลาดรู้ในเหตุในผล ที่จะช่วยให้สามารถนำเอาวิชากฎหมายมาสัมพันธ์เข้ากับวิทยาการต่าง ๆ และกับชีวิตมนุษย์ได้อย่างประสานสอดคล้องโดยถูกต้องเหมาะสม ทำให้สามารถบัญญัติกฎหมาย วิเคราะห์กฎหมาย ตีความกฎหมายและใช้กฎหมาย เพื่ออำนวยความยุติธรรมและความผาสุกมั่นคงของสังคมมนุษย์ได้อย่างสมบูรณ์

การศึกษาวិทยาการชั้นสูงแต่ละสาขาก็ทำนองเดียวกัน นอกจากการศึกษาค้นคว้าในทางลึกแล้ว ย่อมจะต้องมีการศึกษาในทางกว้างอีกทางหนึ่งคู่กันไป เพราะวิชาการทั้งปวงต่างเป็นปัจจัยอาศัยกันและกัน และเกื้อกูลกันและกันอยู่ทั้งสิ้น เป็นการยากยิ่งนัก ที่จะใช้วิชาการอย่างใดอย่างหนึ่งแต่อย่างเดียวปฏิบัติทำให้เป็นผล จึงถือว่า การศึกษาวิทยาการชั้นสูงที่สมบูรณ์นั้น จะต้องมีการศึกษาด้านกว้างและการเพิ่มพูนประสบการณ์ เป็นส่วนประกอบส่งเสริมด้วย โดยถือหลักว่า ยิ่งเรามีความรู้กว้างขวางสมบูรณ์ขึ้นเพียงใด เราก็จะสามารถนำเอาวิทยาการมาโยงใยประกอบกันใช้ให้บังเกิดประโยชน์แก่การสร้างสรรค์ของเราได้ดียิ่งขึ้นเพียงนั้น การสร้างสรรค์เพื่อความเจริญวัฒนา ทั้งในระดับชาติและระดับนานาชาติ ซึ่งท่านทั้งหลายกำลังร่วมกันดำเนินการอยู่จึงต้องอาศัยการศึกษาที่ประกอบพร้อมทั้งสองด้านดังกล่าวแล้ว”
